

**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС;
СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО**

УДК 347.65 (477)

ЧУЛОВСЬКИЙ В.А.

**НАУКОВА ДОКТРИНА СПАДКОВОГО ПРАВА ЯК ШЛЯХ РЕФОРМУВАННЯ
ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ У СФЕРІ СПАДКУВАННЯ**

У статті розглянуто особливості використання доктрини спадкового права під час підготовки та прийняття законів України щодо спадкування за останні 20 років. Здійснено науково-практичний аналіз норм сучасного законодавства України у сфері спадкування. Доведено, що правова доктрина є додатковим джерелом регулювання спадкових відносин в Україні та впливає на реформування спадкового законодавства України.

Ключові слова: спадкування, спадкове право, доктрина, джерело права, законодавчий процес.

В статье рассмотрены особенности использования доктрины наследственного права при подготовке и принятии законов Украины относительно наследования за последние 20 лет в Украине. Осуществлено научно-практический анализ норм современного законодательства Украины в сфере наследования. Доказано, что правовая доктрина является дополнительным источником регулирования наследственных отношений в Украине и имеет влияние на реформирование законодательства Украины.

Ключевые слова: наследование, наследственное право, доктрина, источник права, законодательный процесс.

The article deals with the peculiarities of the use of the legal doctrine of inheritance law in the preparation and adoption of the laws of Ukraine on inheritance for the last 20 years. The scientific and practical analysis of the norms of the current legislation of Ukraine in the field of inheritance is carried out. It is proved that the legal doctrine is an additional source of regulation of hereditary relations in Ukraine.

Key words: inheritance, inheritance law, doctrine, source of law, legislative process.

Вступ. Спадкові відносини належать до категорії суспільних відносин, які виникли, мабуть, із появою людства та розвиваються відповідно до національних традицій, звичаїв, а також моральних, релігійних та правових норм, які існують в державі, тощо. Відтак спадкове право кожної держави, як слушно вказує О. Кармаза, складається історично; з одного боку, норми спадкового права різних держав кардинально відрізняються, а з іншого – держави ухиляються від уніфікації норм спадкового права [1, с. 13]. Крім того, становлення та розвиток спадкового права відбувається також на основі правової доктрини, яка виступає засобом обміну науковими ідеями щодо проблем та перспектив розвитку спадкового права та законодавства, сприяє наближенню законодавства різних держав тощо.

Як доводить В. Тацій, перед юридичними дисциплінами нині постає завдання з оновлення свого змісту, переорієнтації на дослідження державно-правової реальності з точки зору загальноновизнаних взірців демократії, функціонування соціальної і правової державності, механізмів забезпечення та захисту прав і свобод людини. Для цього науковці повинні критично переосмислити напрацювання попереднього періоду, запропонувати нові підходи до розв'язання актуальних проблем та шляхи їх вирішення [2].

© ЧУЛОВСЬКИЙ В.А. – приватний нотаріус (Київський міський нотаріальний округ)

Сьогодні доктрина спадкового права України є орієнтиром для суб'єктів законодавчого процесу, оскільки висвітлює найважливіші засади формування національної правової системи. Саме тому вплив правової доктрина на законодавство України у сфері спадкування є актуальним напрямом дослідження та має особливе значення.

Постановка завдання. Метою статті є науково-практичний аналіз норм законодавства України у сфері спадкування в частині відтворення наукових ідей, висловлених у доктрині спадкового права за останні 20 років в Україні.

Ступінь розробленості проблеми. Фундаментом для доктрини спадкового права є праці українських учених, у яких досліджуються проблеми та окреслюються перспективи розвитку спадкового права та законодавства України, зокрема праці М. Бондарєвої, О. Дзери, З. Ромовської, Ю. Заїки, Н. Кузнєцової, О. Кармази, Л. Козловської, Р. Майданика, О. Неліна, О. Печеного, С. Рабовської, Є. Рябоконея, С. Фурси, Є. Фурси та ін.

Ці та інші науковці досліджують указану проблематику через призму науково-теоретичного аналізу та практичної важливості піднятих у наукових роботах проблем у сфері спадкування. Натомість, що стосується впливу доктрини спадкового права на законотворчий процес в Україні, то вказана проблематика потребує додаткового вивчення.

Результати дослідження. Загальновідомо, що правова доктрина є похідною від юридичної науки. Її розвиток пов'язаний зі становленням та формуванням права України. Теоретики намагаються слідувати за практикою, досліджувати широке коло суспільних відносин, навіть ті відносини, які існують, але ще не регулюються нормами права, відображають ці та інші суспільні явища через призму соціальних, економічних, правових та політичних учень тощо.

Слід констатувати, що законодавство України загалом та у сфері спадкування зокрема не є закам'янілим, оскільки до нього час від часу вносять зміни, які відповідають актуальним на момент прийняття законодавчого акту суспільним явищам та процесам в Україні тощо. Так, наприклад, із метою врегулювання спадкових відносин на окупованих територіях України було внесено відповідні зміни у законодавство України, які стали вже предметом дослідження [див., наприклад, 3].

Водночас наголосимо, що хоча правовій доктрині в Україні відведено активну роль, оскільки дослідження спрямовані на становлення України як демократичної, правової та соціальної держави, у якій забезпечується верховенство права, охороняються та захищаються права громадян тощо, натомість не всі наукові доробки, як зовнішній прояв юридичної науки (юриспруденції), можуть утворювати доктрину. Ми погоджуємося із вченими України, які доводять, що тільки ті наукові праці, які містять наукові положення та науково-обґрунтовані результати у певній галузі права, розв'язують важливу наукову або науково-прикладну проблему, містять прогнози щодо доцільності змін до законодавства та застосування норм на практиці, заповнюють прогалини законодавства тощо, становлять правову доктрину.

В Україні офіційно використовується термін «доктрина» в статті 8 Закону України «Про міжнародне приватне право», яка передбачає, що суд чи інший орган під час застосування права іноземної держави встановлює зміст його норм згідно з їх офіційним тлумаченням, практикою застосування і доктриною у відповідній іноземній державі.

Тому за допомогою правової доктрини визначається місце спадкового права у системі права України, удосконалюється понятійний апарат спадкового права, встановлюються принципи та методи спадкового права, розкривається зміст правових норм, які мають суперечливий характер, обґрунтовується необхідність удосконалення спадкового законодавства України, окреслюються межі та шляхи такого удосконалення тощо, а відтак вона формує спадкове право України та впливає на спадкове законодавство України.

Звертаємо увагу, що така конкретизація закладена також в основі розуміння слова «доктрина», яке має латинське походження (*doctrina* «вчення; навчання»), утворено від *doctus* – «учитель») та означає, як правило, наукове, політичне, філософське та інше вчення, теорію та систему наукових поглядів [4]. У контексті юриспруденції, то під правовою доктриною можливо розуміти систему поглядів, уявлень, принципів, ідей, концепцій, а також модельних норм щодо права та його розвитку, які відстоюються провідними юристами-дослідниками, отримали загальне визнання суспільством, оскільки є основою правотворчої та правозастосовної діяльності тощо. Також зазначимо, що одні дослідники розглядають правову доктрину джерелом (формою) права та чинником, який здійснює фактичний вплив на правозастосовну та правотворчу практики в Україні, інші – як комплексну інтегруючу категорію тощо [5].

Як засвідчує законодавча практика, суб'єкти законодавчої ініціативи не існують ізольовано від правової доктрини, вони звертаються до наукових розробок, запрошують науковців до праці у робочих групах над проектами законів, прийнятих у першому читанні, до обговорення проектів законів на конференціях, круглих столах, до участі у розробленні нових проектів тощо, про що зазначають у документах, які подаються до проекту закону [6]. Натомість, незалежно від запрошення стосовно роботи над проектами законів у сфері спадкування, дослідники не припиняють свої дослідження, здійснюючи всебічний аналіз спадкових відносин, які розвиваються та змінюються, з'ясовуючи закономірності розвитку юридичної практики тощо.

Так, наприклад, слід визнати, що деякі пропозиції про внесення змін до законодавства України, які містяться у більшості авторефератів та дисертацій зі спадкового права знайшли своє місце у нормах законодавства України. Таким чином, відбувається апробація наукових ідей, висновків у тексті закону тощо. Пропозиції про внесення змін до законодавства України у сфері спадкування, які відтворені у авторефератах, мають рекомендаційний характер і не є обов'язковими для використання їх суб'єктами законодавчої ініціативи у законотворчому процесі.

Здійснивши нормативно-правовий аналіз законодавства України у сфері спадкування, зокрема норм Закону України «Про нотаріат», Цивільного кодексу України, Законів України «Про міжнародне приватне право», «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції», «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», Порядком учинення нотаріальних дій нотаріусами в Україні, затверджений Наказом Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 р., Порядком учинення нотаріальних дій посадовими особами органів місцевого самоврядування, затверджений Наказом Міністерства юстиції України від 11 листопада 2011 р., Положення про порядок учинення нотаріальних дій в дипломатичних представництвах та консульських установах України, затверджене Наказом Міністерства юстиції України та Міністерства закордонних справ України від 27 грудня 2004 р. та ін., дійдемо висновку, що норми спадкового законодавства України сформуливалися історично, відповідають звичаям та традиціям українського народу, які існують на території сучасної України з найдавніших часів, а за останні 20 років зміни до нього вносилися лише декілька разів.

Так, 2008 р. відповідно до змін, унесених у Закон України «Про нотаріат», учинення нотаріальних дій щодо видання свідоцтва про право на спадщину, охорони спадкового майна покладено як на державних нотаріусів, так і на приватних нотаріусів (до 2008 р. ці повноваження виконували лише державні нотаріуси). Ми дійшли висновку, що ці зміни мають наукове підґрунтя, оскільки до 2008 р. неодноразово обговорювалися на шпальтах наукових видань, семінарах, конференціях тощо.

Із метою розв'язання нагальних потреб у будівництві житла в умовах світової фінансової кризи у 2008 р. прийнято Закон України «Про запобігання впливу світової фінансової кризи на розвиток будівельної галузі та житлового будівництва», яким доповнено Цивільний кодекс України статтею 1232-1 «Спадкування прав та обов'язків за договором оренди житла з викупом». Тому прийняття зазначених змін зумовлене виникненням суспільних відносин, пов'язаних із подоланням наслідків світової економічної кризи.

У зв'язку з ратифікацією Конвенції про запровадження системи реєстрації заповітів у 2010 р. до Цивільного кодексу України та Закону України «Про нотаріат» внесено відповідні зміни. Звертаємо увагу, що ці зміни мають наукове підґрунтя, оскільки на необхідності ратифікації Конвенції про запровадження системи реєстрації заповітів йшлося, наприклад, у наукових висновках В. Кисіля, О. Кармази, А. Степанюк, С. Фурси, Є. Фурси та ін. українських науковців.

У 2015 р. прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення реалізації права на спадкування», яким унесено зміни до Цивільного кодексу України та Законів України «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції», «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». Тому статтю 1221 Кодексу доповнено нормою, яка змінила багатомісний підхід до розуміння місця відкриття спадщини в Україні, як «в особливих випадках місце відкриття спадщини встановлюється законом», а Закони України «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції», «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» доповнено відповідно статтями 9-1 та 11-1, які забезпечують право на спадкування осіб на тимчасово окупованій території України та територіях України, де проводиться антитерористична операція. Ці зміни до законодавства були внесені у зв'язку із виникненням в Україні нових суспільних відносин, які потребували нормативного врегулювання.

У 2014 р. до Цивільного кодексу України, Закону України «Про нотаріат», а також інших законів України внесено зміни, за якими посадовим особам органів місцевого самоврядування надано право вчиняти нотаріальні дії щодо оформлення права на спадщину, та які, на наше переконання, є спірними та потребують удосконалення, про що неодноразово наголошується у доктрині. Уважаємо, що внесення цих змін має політичне підґрунтя, оскільки відповідний закон прийнято перед виборами народних депутатів України (восьме скликання) у Верховну Раду України у жовтні 2014 року.

Таким чином, зазначене вище дає підстави дійти висновку, що спадкове законодавство України має консервативний характер, складалося історично, відтворює багатовікові традиції та звичаї українського народу, які письмово було закріплено ще за часів існування Київської Русі, а сучасні зміни, як правило, внесені з метою врегулювання нових суспільних відносин, пов'язаних із спадкуванням. Натомість деякі зміни до спадкового законодавства мають наукове підґрунтя, однак все ж таки випадки є поодинокими.

Принагідно зазначимо, що законодавчій практиці України відомі приклади конкуренції правових доктрин під час розроблення та прийняття, наприклад, Цивільного й Господарського кодексів, коли їх прийняття, як доводить Н. Пархоменко, супроводжувалось гострою дискусією представників правових шкіл [7].

А. Селіванов доводить, що все менше ми спостерігаємо наявність у законотворчості доктринального підходу з боку суб'єктів законотворчої ініціативи. Правовою доктриною не так часто керуються в законотворчій практиці, що призводить до зниження якості законопроектів [8]. Дійсно, за роки незалежності України прийнято тисячі законів, однак якість деяких із них є сумнівною.

Слід також констатувати, що багато пропозицій стосовно вдосконалення законодавства у сфері спадкування, які є слушними та містяться, наприклад, у дисертаціях, не знайшли відповідного відтворення у нормах законів. Це пропозиції Ю. Заїки в дисертації «Становлення та розвиток спадкового права в Україні» (2007), Л. Козловської в дисертації «Теоретичні засади здійснення і захисту спадкових прав у цивільному праві України» (2016) тощо.

Кризові явища, які сьогодні відбуваються у державно-правовому полі, зумовлені прірвою між наукою і практикою тощо. Визнання державою наукових доробок у формі дисертацій та присудження відповідних наукових звань, а також закріплення наукових висновків у законі, зазвичай практичну цінність правової доктрини на державному рівні. Однак таке визнання не відносить правову доктрину до обов'язкового джерела (форми) права, яким регулюються суспільні відносини загалом та у сфері спадкування зокрема. Відтак ми підтримуємо науковців, які доводять, що правова доктрина у широкому значенні має рекомендаційний характер та є допоміжним джерелом регулювання відносин, якщо інше не передбачене законом. Зокрема такий висновок слідує з норми статті 8 Закону України «Про міжнародне приватне право».

Наукових робіт вітчизняних дослідників у сфері спадкового права є значна кількість. Дослідивши, наприклад, дисертації зі спадкового права, подані на захист за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право та цивільний процес, сімейне право, міжнародне приватне право, дійдемо висновку, що за останні 20 років їхня кількість становить понад 30 робіт. Починаючи з 2011 року за темою спадкове право щороку в Україні захищається приблизно 3-4 роботи, що вказує на збільшення уваги дослідників до проблем, які виникають у процесі спадкування, тощо. Проаналізувавши їхній зміст, на нашу думку, дисертації можливо класифікувати на декілька груп.

Так, до першої групи належать роботи, у яких спадкові відносини досліджуються через призму цивільного права. Це такі дисертації: Л. Козловська «Теоретичні засади здійснення і захисту спадкових прав у цивільному праві України» (2016), Н. Оксанюк «Принципи спадкування в цивільному праві України» (2016), С. Бутнік-Сіверський «Спадкування прав інтелектуальної власності в Україні» (2015), А. Гелич «Об'єкти спадкування за цивільним законодавством України» (2011), Я. Рабовська «Спадкування прав засновника (учасника) корпоративного підприємства» (2007), Ю. Заїка «Становлення та розвиток спадкового права в Україні» (2007), Є. Рябоконт «Спадкове правовідношення в цивільному праві» (2002) та ін.

Друга група включає дослідження, здійснені через призму цивільного процесу. Це такі роботи: І. Завгородня «Розгляд судами справ у спорах, що виникають із спадкових правовідносин» (2016), І. Верещінська «Предмет доказування у справах щодо спадкування» (2015) та ін.

Третя група сформована з робіт, у яких зосереджена увага на спадкових відносинах, які охороняються та захищаються в нотаріальному процесі, це роботи Є. Фурса «Спадкові правовід-

носини у нотаріальній та судовій практиці» (2004), Є. Фурса «Вчинення консулом нотаріальних дій щодо спадкування майна» (2015) та ін.

Четверта група дисертацій стосується ускладненості спадкових відносин іноземним елементом у міжнародному приватному праві. Це роботи У. Слабошпицької «Сучасні тенденції в уніфікації правового регулювання міжнародних спадкових відносин» (2016), О. Кармази «Спадкування в сучасному міжнародному приватному праві» (2006), А. Степанюк «Застосування колізійних норм щодо спадкування в міжнародному приватному праві» (2003) та ін.

П'яту групу складає той пласт дисертацій, у яких здійснено порівняльно-правову характеристику спадкового права України та іноземного права. Наприклад, це праці Л. Скок «Нотаріальний та судовий порядок спадкування: Німеччина і Україна» (2016), О. Бичківський «Регулювання спадкових правовідносин за законодавством України та зарубіжних країн: приватно-правовий аспект» (2012), В. Валах «Порівняльно-правова характеристика спадкових правовідносин в Україні та зарубіжних країнах (Російській Федерації, Франції, Німеччині, США)» (2009) та ін.

Крім того, на особливу увагу також заслуговують цикли наукових робіт у сфері спадкування О. Неліна [9], І. Шахрайчука [10], З. Ромовської [11] та інших українських науковців.

Дослідивши пласт наукових ідей у сфері спадкового права, дійдемо висновку, що правова доктрина в окресленій сфері в Україні має давнє коріння, яке вже існувало в стародавні часи на території сучасної України. Нині правова доктрина звертає увагу на сучасне право України та формує право майбутнього, забезпечуючи подальший розвиток та вдосконалення спадкового права зокрема та права України загалом. Доктрина спадкового права України, будучи галузевою доктриною, є ідеологічним підґрунтям для охорони та захисту спадкових прав громадян в Україні та громадян України за межами України.

Висновки. Доктрина спадкового права містить великий спектр концепцій, теорій, підходів, які спрямовані на розв'язання важливих наукових або науково-прикладних проблем у сфері спадкових відносин; обґрунтовує необхідність та доцільність внесення змін до спадкового законодавства України тощо.

В ідеальному варіанті основою здійснення правових реформ в Україні загалом та у сфері спадкового права зокрема мали б бути напрацьовані, обґрунтовані та перевірені на практиці наукові висновки, які отримали найбільше визнання серед науковців та професійних юристів зокрема та суспільства загалом.

Список використаних джерел:

1. Кармаза О.О. Спадкування в сучасному міжнародному приватному праві : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / О.О. Кармаза. – К., 2006. – 18 с.
2. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. / Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. – Х. : Право, 2008. – С. 7–8.
3. Кармаза О.О. Забезпечення цивільних прав громадян в умовах дії правового режиму на тимчасово окупованій території України: загальнотеоретичні положення нотаріального процесу / О.О. Кармаза // Публічне право. – 2015. – № 3(19). – С. 305-313.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. : Перун, 2005. – С. 314.
5. Семеніх І.В. Правова доктрина: загальнотеоретичний аналіз / І.В. Семеніхін ; наук. ред. О.В. Петришин. – Х. : Юрайт, 2012. – 88 с.
6. Верховна Рада України: Офіційний веб-портал: Законодавство України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/rada>
7. Пархоменко Н.М. Джерела права: проблеми теорії та методології : монографія / Н.М. Пархоменко – К. : Юрид. думка, 2008. – С. 167.
8. Селіванов, А. О. Проблемні аспекти законотворчого процесу та їх відображення в рішеннях Конституційного Суду України / А.О. Селіванов // Право України. – 2004. – № 9. – С. 34.
9. Нелін О.І. Еволюція спадкового права в Україні (історико-правовий аспект) / О.І. Нелін. – К. : ВПЦ «Київський ун-т», 2009. – 356 с.
10. Шахрайчук І. А. Спадкове право України : (Ретросп. аналіз) : [Навч. посіб.] / І.А. Шахрайчук // Дніпропетровськ : ДНУ, 2000. – 221 с.
11. Ромовська З.В. Українська цивільне право. Спадкове право : акад. курс : підручник / З.В. Ромовська ; М-во освіти і науки, молоді та спорту України. – Київ : Дакор, 2013. – 301 с.